

A'

NAGY MAGYAR SZÓTÁR'

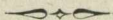
BELSŐ ELRENDELÉSÉNEK, 'S MIKÉPENI

DOLGOZTATÁSÁNAK TERVE.

UTASÍTÁSUL

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' TAGJAINAK.

B U D Á N.

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

---

1 8 4 0.

MNyelv. 0.

~~642~~

2

A'

NAGY MAGYAR SZÓTÁR'

BELSŐ ELRENDELEÉSÉNEK, 'S MIKÉPENI

DOLGOZTATÁSÁNAK TERVE.

UTASÍTÁSUL

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' TAGJAINAK.

B U D Á N.

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 0.

526. 192

MAGY. TUD. AKADEMIA

ELNÖKSÉGE

ELNÖKSÉGE

MAGY. TUD. AKADEMIA

KÖNYVTÁRA

BUDAPEST

ELNÖKSÉGE

1940

E l ő s z ó.

E' terv' első része, gróf Teleki József academiai elnöknek, alapul elfogadott, koszorús munkája (*Egy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése', készítése' módja. Pest, 1821.*) után készítve, előleges tudomásul a' tagok' számára, 1834. ki-nyomatott.

Azóta annyira haladván az előkészületek hogy maga a' kidolgozás is már munkába vétet-hetnék; e' terv, 1839. a' évben, a' kis gyűlések-ben még egyszer átnézetett, nagyobb világos-ság' okáért helyenként példákkal toldatott meg, itt ott a' kifejezések határozottabban ejtettek; a' VII-d. nagy gyűlés' határozata a' szótár' miké-peni dolgoztatásáról, valamint a' Vörösmarty Mihály nyelvtudományosztályi megbízott rendes

tag' példány - cikkelyei, miképen azok, a' kis
gyűlésekbeni szoros vizsgálat után, el lőnek fo-
gadva, hozzá kapcsolattak: 's mind ezek együtt,
utasításul a' tagok' számára, a' X-d. nagy gyűlés'
rendeléséből, ezennel kibocsáttatnak.

Pesten, a' kis gyűlésből junius' 30. 1840.

D. SCHEDEL FERENCZ,

titoknok.

A' nagy magyar szótár' belső elrendeléséről.

I. s z a k a s z.

A' szótár' képzete.

Tökéletes nagy szótárnak a' nyelv' gyermekkorá, előmenetele', virágzása' 's megromlásának philosophiai történeteit kell magában foglalnia; ebből következik, hogy illy nemű szótárakban pusztá előadással megelégedni nem lehet, hanem megkivántatik, hogy minden szónak eredete lehetőleg kimutattassék, változásának, vagy talán hanyatlásának kora és okai kifejtessenek. E' szerint a' szótárdolgozó a' nyelvbeli szavaknak történetirója, 's mint ilyennek soha okoskodásból történeti adatokat merítenie, sem valamelly szónak jelen divatját elmagyarázni 's megváltoztatnia nem szabad; javaslatokat adni épen veszedelmes. Az illy önkény szerint dolgozott szótár csak akadályára lehetne a' nyelv' haladásának 's kifejtődésének.

A' magyar szótár' alkotásának, nyelvünk' természete szerint, némelly főbb szabályokat kivéve, különböző-

nek kell lenni minden egyéb nyelvek' szótárainak alkatától, valamint az eddig készült magyar szókönyvekétől is. Végre mivel e' szótárban idegen nyelv nem vétethetik segédül, minden egyes szóról el kell mondani mind azt, mit róla nyelvtudósnak tudnia lehet, és kell, a' kivánt felvilágosítás csak ott maradhatván el, hol azt a' dolog' természete, vagy nyelvünk' határozatlan állapotja nem engedé.

A' szótár' létrejöttéi e' következők:

- a) A' nyelvbéli egyes szavak.
- b) Azoknak grammaticai tulajdonságai.
- c) Értelmök' tökéletes meghatározása.
- d) Származások.

II. s z a k a s z.

A' szótárba tartozó egyes szavakról.

Tulajdonképen tökéletes magyar szótárban minden magyar szónak fel kellene találtatnia; de e' szerint igen sok haszontalan, rosszúl alkotott szóval terhelnök szótárunkat, 's másfelül minden magyar szónak kikutatása nem is olly könnyű mint első tekintetre vélnők. Azonban a' *helyesen alkotott szavak'* feivételére sem szoríthatjuk magunkat; mert igen sok helytelenül alkotott szó divatozik közönségesen, mellyet kihagyni nem szabad. De az írás- 's beszédbeli köz szokást sem lehet venni kizárólag útmutatóul: mert igen sok jó szavaink a' kor' viszontagságai vagy szeszélyei miatt elavultak, ellenben írók által is sok helytelen szó használtatik. Azonban a' szótár' dolgozásában mind ezen pontokat folyvást szem előtt kell tartani, 's minden egyes szót különös vizsgálat alá venni.

Bizonyosabb szabályul lehet tenni a' következőt: *Mind azon szavak, mellyek classicus íróinknál és pedig akár régiebbeknél, u. m. Pázmán, Gyöngyösi stb, akár újabbaknál, u. m. Faludi, Berzsengi stb. előfordulnak,*

valamint azok is, mellyeket a' köz szokás kelendőkké tett, a' szótárba felvétessenek. A' szótárban mindazáltal az egyes szavaknál megjegyeztessék, mellyik új, régi vagy avult szó, mellyek helyes, vagy helytelen alkotásuak, vidékiek vagy közszokásbeliek 's országosak; továbbá melly új, vidéki vagy elavult szavak érdemlik a' megtartást 's felélesztést.

Mi a' classicus írókat illeti, azoknak használása által az új szó bizonyos polgári just nyer, azért is efféle szokat a' szótárból ki nem szabad hagyni; de a' köz szokásnak, különösen az idegen szavakra nézve nem kell föltötte nagy kiterjedést adni, ha azt nem akarjuk, hogy szótárunk minden nyelvek' zűrzavarával megterheltessék. Az idegen szavak közül tehát csak azokat kell felvennünk, mellyek nyelvünkben régen meggyökerezve, 's átalakítva vannak, 's minden köz embertől érthetők, mint: *pintér*, *templom*, *kápolna*, *apostol* stb; vagy a' mellyekre okvetetlen, ha tán csak ideiglen is, szükségünk vagyon, mint: *philosophia*, *passio*, *character* stb, megjegyezvén, hogy némelylek ezek közül csak kénytelenségből vették fel, mihelyt helyökbe jó magyar szó alkottatik, kiirtandók.

A' műszavak közül (akár tudomány-, akár művészet-, vagy kézműbeliek) fölvétessenek mind azok, mellyek vagy eredetiek 's köz nyelven forognak, vagy ha kölcsönözöttek is, nyelvünk' hangejtése szerint módosultak; p. *állomány*, *rendszer*, *mód*, *rím*, *vers*, stb.)

Családok', nemzetek', országok', tartományok', városok', hegyek', vizek', helységek' stb. tulajdon neveik, mivel a' szófejtegetésben felvilágosítást adhatnak, szinte felveendőek, (mint: *magyar*, *cseh*, *Örs*, *Sajó*, *Pécs* stb.)

Az új szavak közül felvétessenek mind azok, ha helytelen alkotásuak is, mellyek classicus írók által használtattak, vagy köz divatba jöttek, mint péld. *rény*, *modor*, *lég*, 's többeféle; a' helyes alkotásuak, ha szinte rossz írók által használtatnak is, mint péld. *lény*, *lényeg*; a' helytelen alkotásuak ellenben, 's a' haszonta-

lanok, mellyek sem divatba nem jöttek, sem jobb írók' munkáiban elő nem fordulnak, általánosan ki legyenek zárva, illyen péld. *püspökségedelem* (Barczafalvi-Szabótól).

Egyébiránt a' szótárdolgozóknak, mint a' nyelvbeli szavak' történetíróinak új szavakat alkotni, 's beiktatni nem szabad, néhol azonban ajánlólag, 's nem a' többi szavak' sorában, hanem ezeknek magyarázatiban új szavakat javaslatul felhozni megengedettik.

Az elavult 's vidéki szavaknál azoknak haszonvetőségére kell figyelemmel lennünk 's felvennünk mind azokat, mellyek nyelvünk' belső történetire nézve nevezetesekek, vagy természetének kifejtésére szolgálhatnak, mint péld. *pest, tereny* (tenyér értel.) stb.)

Szóképzőinket 's szóragainkat, ha azok szinte egy betüből állnának is p. o. *ó, ad-ó, a'* szótárból kihagyni nem lehet, mert ezek azon kívül, hogy nagy részint önállóak, nyelvünk' grammaticai alkotásának 's a' szóeredetnek kimutatására okvetetlen szükségesek.

Megjegyeztetik, hogy a' hol a' szóeredet kétes, ollyannak jelentessék ki a' szótárban is; péld. *tövis*, melly *töböl*, de *tüböl* is eredhetett, hihetőleg emeből, mert a' *tő* inkább *tompa*, a' *tű* *hegyes*.

Hátra van meghatározni, micsoda alakban vétessenek fel egyes szavaink a' szótárba. Erre nézve nyelvünknek a' nyugotiakétól különböző természete azt hozza magával, hogy minden szó tiszta törzsökében, azaz ragatlan állapotjában vétessék fel, és ugyan a' név a' nevező esetben (nominativus), p. o. *vas, fűz*; az ige a' jelentő mód' jelen idejének egyes számu harmadik személyében (cselekvő igéknél a' határozatlan formában) p. o. *lát, örül*. A' megjegyzett személyben állítassanak elő azon igék is, mellyekben a' tiszta törzsök *ik* szótaggal van megtoldva, p. o. *fűz-ik, nyíl-ik*.

A' szavak' sorozatában a' származati betürend tartassék meg; a' gyökerek után tudniillik a' származékok következzenek magyarázataikkal; magyarázatlanul azonban 's hivatkozólag a' magyarázott helyekre, minden szó előforduljon szoros betürendben is.

III. s z a k a s z.

A' szavak' grammaticai természetének kifejtése.

Hogy szavainkkal helyesen élhessünk, szükséges azoknak grammaticai tulajdonságaikat ismernünk, 's noha ezeknek általánosabb szabályai inkább grammaticába tartoznának, nyelvünk' sajátága mindazáltal a' közönségesebb grammaticai törvények' felvételét is néha megszenvedí; ugyan is a' főlebb mondottak szerint szótárunkban nem csak az úgy nevezett beszédrészek foglalandanak helyet, hanem a' ragok és szóképzők is mindennemű változásaikkal együtt, a' mi által nem csak nyelvünk' belső alkotásával ismerkedünk meg, hanem annak minden elemeit, a' törzökszavakat épen úgy, mint a' származtatási vagy ragozási szótagokat, összegyűjtve leljük szótárunkban.

Egyes szavaknál, millyen közönséges grammaticai szabályok 's mint adassanak elő; a' szótár' dolgozását eszközlő társaságnak elveitől függ, 's azt, minthogy nagy grammaticánk még nincs, itt előre meghatározni nem lehet. A' szótárírók azonban itt se felejtsék, hogy a' nyelvnek és szavainak nem alkotói, csak történetírói; különben pedig a' jót javalni, a' roszt kárhoztatni lehet is, kell is.

A' szavak' különösebb grammaticai tulajdonainak meghatározása már szorosabban kívántatik. Meg kell tudniillik határozni, mellyik szó miféle beszédrész, név-e, ige-e? 's továbbá fő vagy mellék név-e? cselekvő vagy szenvedő ige-e stb. Mert ettől függ mind a' nevek', mind az igék' ragozása.

Nyelvünkben a' ragozás igen egy- és szabályszerű, vannak mindazáltal eltérések, mellyeket szabály alá vonni lehetetlen; ezeket tehát minden szónál följegyezni szükséges, és ugyan a) a' főneveknél 1) a' szenvedés' ragát mindenkor ki kell tenni ekképen: *fa, fát, vár,-at; hab,-ot, üst,-öt; szék,-et* stb. 2) Ki kell tenni a' többes szám' ragát is, valahányszor a' többes hangzóval,

a' szenvedő pedig a' nélkül formáltatik, p. o. *bárány*, szenvedő: *bárány-t*, többes: *bárányok*.

b) Az igéknél szükséges följegyezni 1) a' jelentő mód' jelen idejének első személyét akkor, midőn az igetörzsök' vég szótagában *i* hangzó vagy, p. o. *sír-ok*, *csíp-ek* stb. 2) A' jelentő mód' mult idejének harmadik, néha midőn eltérnek, első személyei' ragát, p. o. *ad,-ott,-tam*. 3) A' parancsoló mód' egyes számu második személyét, p. o. *ad,-j; vet, vess; vált,-s*. 4) Az ohajtó mód' félmultja 's a' határtalan mód' a' *na* vagy *ne*, és *ni* ragok elé néha hangzót vesznek, az illyeket is föl kell jegyezni p. o. *mond,-ana; mond,-ani*. Azonban itt elég kettő közül csak egyet jegyezni meg, minthogy egy szabályt követnek.

A' névmásak' ragozásai szinte helyet foglalandanak a' szótárban. A' melléknév' hasonlításai ellenben csak ott tétetnek ki, hol a' szabálytól eltérnek; mint: *szép, szebb; nagy, nagy-obb*.

A' mi a' rendhagyó szavakat illeti, azoknak eltérései elmaradhatatlanul följegyeztessenek.

A' szószerkezet' általánosabb szabályai szótárban nem adathatnak elő; vannak mindazáltal e' részben is olly észrevételek, mellyeket egyes szavaknál megtenni szükséges, p. o. *ki* személyt, *melly* tárgyat jelent; továbbá, melly ige mi ragu nevet vagy névhatározót kíván maga mellé, p. o. tartani valami-*től*, élni a' magáé-*ból*, isten-*t* félni, haza *felé* menni. Az efféléket tanácsos lesz, rövid példák által felvilágosítani.

A' nyelv' 's egyes szavai' grammaticai tulajdonainak kifejtésében ügyelettel kell lenni a' nyelv' régiségeire, 's a' nevezetesebb változásokat röviden megemlíteni, vagy csak érinteni a' kevesbbé nevezetést.

A' szavak' helyesírása a' társaság' nyelvszabályai szerint tartassék meg. Ezenkívül vannak némelly főbb szabályok, mellyeket szinte szem előtt kell tartani, p. o. hol a' származás világos, ott nem szabad annak ellenére a' szokáshoz állani, p. o. *némi nemű* jobb, mint *némű némű*; hol nem világos a' származás, ott a' szo-

kás szab törvényt, p. o. *édes* jobb, mint *ídes*. A' hol sem egyik sem másik nem utasít, ott a' széphang határoz. Szükség azonban a' különböző leírást p. o. *ismer*, *esmer*, *ösmer*, megemlíteni 's az elfogadottnak röviden okát adni.

A' szavak' kimondásának különösebb meghatározása 's a' poetai mérték' feljegyzése, magyar szótárban nem szükségesek; mert szavaink' kimondását tulajdon betűink legjobban meghatározzák, minél többet világszerte elfogadott betűk' nem léteben kívánni nem lehet; a' magyar mértéknek szabályai olly egyszerűk 's olly kevesek, hogy azt minden szónál különösen följegyezni nem érdemes, mi után a' magyar szavak' mértéke főkép az accentusok' helyes felrakásától függ, mire szótárírónak ügyelni különben is kötelessége.

A' mondottak szerint szótárunkban egy olly teljes és tökéletes grammaticát fogunk bírni, melyet semmi egyes grammaticai könyv ki nem pótolhat.

IV. s z a k a s z.

A' szavak' értelmének meghatározása.

A' szavak' valódi értelmét 's erejét a' nagy szótárnak kell legfontosabban el's meghatároznia. A' magyar szavak' értelme ne idegen megfelelő (a' legszükségesebb helyeket kivéve) hanem magyar szavak által határozottassék meg; idegen megfelelő szavak által azért ne, 1) mert ritkán felel meg egyik nyelvbéli szó tökéletesen a' másik nyelvbelinek; 2) mert a' megfelelő idegen szavak' értelmére 's definitiójára ügyelés a' magyar szavak' értelme' meghatározásában könnyen félre vezetheti a' szótáríró; 3) mivel kisebb német-, deák-, francia-magyar, vagy viszont, szótárak különben is fognak készülhetni a' magyar nagy szótárból.

Szükség tehát, hogy a' magyar szavak' értelme magából a' nyelvből fejtessék ki, annak elemeiből állítás-

sék elő, és pedig vagy szoros definitio által, a' hol az lehetséges, vagy körülírások, magyarázatok, a' szavak' tulajdonainak kijelentései által; az efféle puszta magyarázatok gyakran a' szó' teljes értelmét kifejezik. Egyébiránt a' nagy szótár magyarok' számára lévén írva, minden olvasónál feltehetni a' szavak' némi nemü értését, mellyet a' nagy szótár egy kis utasítás által is tökéletessé tehet.

A' melly szónak többféle értelme divatozik, annál meg kell jegyezni mellyik a' saját 's legelső értelem, 's a' mennyire lehet, magyarázattal kíséni 's fejtegetni, mint 's miért vitethetett a' többi értelmekre át. Hol az ilyen értelem-átvitelekben olly nagy ugrás van, hogy azt a' képzetek' rokonságából semmikép kimagyarázni nem lehet, a' két vagy több értelmű szót, több külön szónak kell tekinteni. Illyen szó: *szeg*, 1) *secat*; 2) *valamit beszeg*, *limbo circumdat*; 3) *szeg*, *angulus*; 4) *szeg*, *clavus*. Illyen: *ásó*, 1) a' ki *ás*, 2) *vas eszköz az ásáshoz*.

Van szó, melly értelmét csak összeköttetésben változtatja, az illyet mind előhordani lehetetlen, a' nevezetesb- és divatosbakat azonban, valamint a' példabeszédek, és saját szólásokat is a' magok helyén elő kell adni, p. o. *végén csattan az ostor*, azaz, a' dolgot vége határozza.

Az ugy nevezett synonymák ritkán egy értelműek, legalább nem használtatnak egyiránt, p. o. *von* és *húz* csaknem egy, 's még sem mondatik: *megvonták a' haját*, hanem: *meghúzták*. Az illy hason értelmű szavak' bármi kis különbözésének kijelelése egyenesen a' nagy szótárt illeti, minthogy azt valami közönséges szabályok által meghatározi épen nem lehet.

A' szavak' értelme' meghatározásában sokszor minden körülírásnál többet ér a' jól választott példa, kivált ha az valamelly jó íróból vétetik. Ajánltatik tehát, hogy a' szótárirók a' szavak' értelmét minél sűrűbben példák által is felvilágosítani ügyekezzenek.

Ide tartozik az is, hogy jegyeztessék meg, mellyik szó minemű előadáshoz tartozik. Vannak tudniillik aljas tréfás kifejezések, mellyekkel p. o. a' költés' főbb nemeiben élni nem szabad, és viszont; így péld. *arcz* helyett *pofa* csak aljasb nyelvben használható.

V. s z a k a s z.

A' szószármaztatásról.

A' szószármaztatás könnyen tévedésre 's képtelenségekre visz, sz. Ágoston szerint, a' szavak' eredetét ki, ki, mint az álmokat, jó szánta szerint magyarázván. A' kimondás által a' betűk gyakran elcseréltetvén, csaknem lehetetlen a' szavak' való eredetéig feljutni, erőtelessel pedig csaknem minden szót ki lehet a' legidege-nebb nyelvből is magyarázni. Etymológiát mindazáltal szótárírónak elhagyni nem szabad: az által világosodik fel nyelvünk' története, szavaink' értelme, 's új szavak' alkotására csak a' szószármaztatás' törvényeiből lehet szabályokat venni. Azonban a' szavak' eredetének ki-nyomozásában a' könnyenhibőség 's tulságos kétkedés közt közép utat kell tartani, 's inkább tudatlanságunkat megvallanunk, mint hibát tanítani.

A' szavak vagy gyökök, mint péld. *rom*, vagy származékok, mint *romladék*, vagy összetételek, mint *vár-rom*, *le-ront*.

Gyökszónak hívatik az, melly nincsen szóképző által alkotva. Az illy gyökszavak vagy eredetiek vagy kölcsönöztek. Ezek' eredetéről, a' természeti hang után képzetteket kivéve, alig mondhatni valamit, mert az ős régiség' homályában vész el. Már az illy gyökszavakról, akár azok a' finn, zsidó, arab, akár a' perzsa, mogul, török, tatár, akár tót, német, deák, görög nyelvvel legyenek közösek, legtanácsosabb ezen szabályt követni, hogy: hol a' kölcsönözés akár nyelvünkbe, akár nyelvünkől világos, ott az kijelentessék; hol pedig eléggé ki nem mutatható, ott kétesnek ma-

radjon a' szótárban is, egyszerűn az jegyeztetvén meg, hogy ez vagy amaz magyar gyökszó, ez vagy amaz idegen nyelvvvel közös.

A' még divatos idegen szavakat is, mint péld. *status*, *philosophia* stb. fel kell venni, 's megmagyarázni, [a' mi alkalomul szolgálhat arra, hogy idővel helyettök magyar szó alkottassék. — Néha az idegen szó nem azon nyelvből jön át, mellynek tulajdona, p. o. *piacz*, az olasz *piazza*-ból van véve, noha eredetie a' német *Platz*. Tévedés' elhárítására a' nagy szótárban ennek is föl kell jegyeztetnie.

A' származék és összetett szavaknál ki kell jelezni azon elemeket, mellyekből összeállottak, hacsak a' származás' és összetétel' könnyen - érthetősége azt szükségte-lenné nem teszi, p. o. *napvilág*, *híres* stb.

VI. s z a k a s z.

A' szótári rövidségről.

Hogy szótárunk megszerezhető, olvasható, szóval, haszonvehető legyen, szükséges a' rövidsége ügyelni.

A' rövidség háromképen eszközölhető: 1) ha előadásunkat a' lehetőségig összevonva szerkesztjük, 2) ha a' mondottakat nem ismétljük, 3) a' többször előforduló szavakat rövidítve nyomatjuk.

Az előadás' rövidsége abban áll, ha benne semmi fölösleges nincs. Erre nézve azonban inkább csak útmutatást mint szabályokat adhatni, és ugyan

1) A' melly szót helyesen meghatározni nem lehet, ne törekedjünk azt hosszas körülírással elérni, mert ez többnyire nevetséges, sokszor lehetlen. A' tudományok 's mesterségek' szavainál néha elég csak azon tudományt vagy mesterséget említeni, mellyhez a' szó tartozik, vagy főbb tulajdonságait; az efféle szavak egyébiránt is egy különös szótárba tartozván.

2) A' szavak' grammaticai tulajdonainak, vagy különböző értelmeinek felvilágosítására a' lehetőségig rövid példákkal éljünk, szükségtelenekkel pedig a' szótárt ne terheljük.

3) Hosszas grammaticai vitatkozásokba ne avatkozzunk.

4) A' szavak' meghatározására szükséges tárgyak' rendéhez felettébb szorosán ne ragaszkodjunk, hanem tartsuk magunkat ahhoz, mellyet az egyes szavak' minemősége megkíván.

Vannak olly tulajdonok, mellyek több szavakkal, néha azoknak egész osztályával közösek; ezeket elég egy helyen elmondani 's az olvasót oda utasítani, valamint a' szavak' különösebb és csak némelly szavakkal közös tulajdonit is elégséges egy szónál "előadni, 's a' többieknel arra hivatkozni. A' szükségtelen ismétlés a' többek közt mellőztetik az által is, ha a' ragozatoknál a' törzsököt kihagyva, csak a' ragokat tesszük ki, péld. *hit-et*, e' helyett: *hit, hitet*. (Hol miudazáltal a' törzsökben, ragozáskor, akár egy vagy több betűben, akár a' mértékben változás történik, a' törzsök egészen kiteendő, péld. *hid, hid-at; ló, lovat; hó, havat; vő, ve-je; derek, derekai; vet, vess; bocsát, bocsáss.*)

Igen sok hely kiméltetik meg az által, ha a' grammaticai műszavak 's egyéb gyakran előforduló szók rövidítve nyomatnak, mellyekre nézve megkívántatik, hogy az illy összehuzott szavak egymástól különbözzenek 's hogy lajstromok a' magyarázattal együtt a' szótár elébe függesztessék.

Rövidített szótári szavak.

- fn. = főnév
- kn. = keresztnév
- mn. = melléknév
- szn. = számnév
- nm. = névmás
- nh. = névhatározó

*Ez a szótár - bol u
at.*

cs.	= cselekvő ige
sz.	= szenvedő ige
k.	= közép ige
vh.	= visszaható ige
r.	= részesülő
rh.	= rendhagyó név v. ige.
ih.	= igehatározó
ksz.	= kötszó
isz.	= indulatszó
t.	= többes
s.	= saját értelemben
átv.	= átvitt értelemben
vki	= valaki
vmelly	= valamelly
vmi	= valami
l.	= lásd
vö.	= vesd össze
v.	= vagy
st.	= 's a' többi
am.	= annyi mint
um.	= ugymint
t. i.	= tudni illik
h.	= helyett

II.

A' nagy magyar szótár' miképeni dolgoztatásáról.

Előre bocsátván, hogy a' nagy szótár' írása két külön munkálatból, úgymint a' szavak' teljes összegyűjtéséből, továbbá az egyes szavak' kidolgozásából áll: a' társaság nem tartotta szükségesnek ez utóbbit az első-től felfüggeszteni; ugyan is a' szavak' magyarázatához előre hozzá lehet fogni, és pedig ilyenképen:

1. Vétessék fel vezérkönyvűl a' m. tud. társaság által kiadott Zsebszótár; menjenek ennek minden czikkelyén végig az osztályok, mindenik kiírván belőle azon szókat, mellyek vagy kizárólag hozzátartozók, vagy módosított, átvitt, alkalmaztatott értelemben jönnek benne elő. Ki levén így minden osztály' jutványa írva, osztassék fel az, az értelem - magyarázat' kidolgozása végett, az illető osztály' tagjai között, kik mind azon czikkelyeket, mellyek másokkal családi rokonságban állanak, egyetértőleg, tudományos megkülönböztetéssel fogják kidolgozni; illy egymásra ügyelő figyelmet fognak például kívánni ezek: inger, báj, kellem, kecs, kedvesség; vagy: ijed, rémül, retten, borzad stb.; vagy: elme, ész, értelem, okosság; indulat és szenvedély; öröm, kéj, gyönyör, elragadtatás, és száz effele. Az illy felosztás után fenmaradó szavak osztassanak fel azután osztálybeli különbség nélkül a' rendes, és nem talán vállalkozó tiszteleti és levelező tagok közt.

2. A' ki osztályrészéből bizonyos számú szót kidolgozott, azt azonnal felolvashatja vizsgálat végett a' kis gyűlésben a' nélkül, hogy betűrendet tartson, vagy arra várakozzék; tekintettel azonban azon szavakra, mellyeknek értelme, mint fenebb említetett, egyebekkel összevetve határozthatatik csak el lehető legpontosabban.

3. Az így felolvasott 's helybenhagyott munka, egy különösen e' végre készült jegyzőkönyvbe úgy irassék, hogy a' magyarázott szavak mindenkor kitetszőleg vagy elül vagy felül magánosan álljanak. Munka-egyszerítés végett e' jegyzőkönyvnek csak egyik lapja irassék be, hogy betűrendezéskor azokat elszelni, és így könnyebben sorozni lehessen.

4. A' mi az így összeszedendő szavak' szerkesztését illeti, minthogy az még talán csak húzamosb idő' lefolyta után kezdethek meg, e' kérdésbe a' nagy gyűlés nem ereszkedvén, a' jelen pontbeli határozat szerint intézendő munkálkodásnak minél előbbi megindítását a' kis gyűlésekre bízta.

III.

Dolgozat-példányok.

A.

A, hangzó 's egyszersmind legelső betű az Abc-ben, melly a' nyelvünkben uralkodó hangosztály szerint a' mélyekhez vagy is vastagokhoz tartozik.

A' szokás két egymástól alaposan különböző *a* betűt ismer: zártat és nyíltat. A' zárt, valamint a' nyílt, ismét vagy rövid, vagy hosszú. Zárt rövid *a* van ezekben: *harang*, *akarat*; zárt hosszú ezekben: *aara*, *amaara*, a mi csak némelly vidékek' sajátja. A' felső vármegyék, Hont, Bars, Nógrád stb a' zárt rövid *a* helyett nyílt röviddel élnek, 's a' *magam* nálók *mägäm*, *harag* *häräg*. Nyílt hosszú *á* van ezekben: *lár*, *vár*, *tár*; melly mindenkor vonással jegyeztetik. Az írói nyelv 's miveltebb beszéd mind ezekből csak a' zárt rövid *a*-t, 's a' nyílt hosszú *á*-t fogadta el, vonással emezt, amazt vonás nélkül.

A' vont *á* hosszú tagot tesz a' versmértékben: *ád*, *ár*; a' vonatlan magában mindig rövidet: *hämär mägýär*; de hosszút, ha utána ugyanazon szóban két mássalhangzó következik: *ādnā, vānnūk*. Ugyanez törvénye minden hangzónak. A' *cz*, *cs*, *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, *sz*, *zs*, nem tesznek két mássalhangzót.

A' zárt rövid *a* igen rokon a' rövid *o* hangzóval. A' régieknél *Arad*=*Orod*; *Tihany*=*Tichon*; *Bihar*=*Bihor*. Dunántúl: *háza*, *látna* helyett hallani: *házo*, *látno*. A' mai írónyelvben is vannak példái az illy felcseréléseknek: *álmadat*, *álmódat*; *lakadalom*, *lakódalom*.

A, *a* betű jelentí 1) a' hirtelen zaj által meglepettnek, vagy valamelly váratlan esetre föleszmélőnek figyelmét vagy figyelmeztetését, s illyenkor mint felkiáltó vagy figyelmeztető hang mind elül, mind utól tétethetik. A! harangoznak; amott a! ahon a! Hihetőleg ezen rövid *a* kapcsol

tatott eleinte mutatóul 's határozóul a' nevek' elejéhez is: *a vár, a ház*; a' mint ezeket némelly vidékek maig is röviden ejtik. l. *Az, a'*.

2) Jelent mindenféle indulatot és szenvedélyt, u. m. haragot, boszankodást, fájdalmat, csodálkozást, s ilyenkor hangja az indulathoz képest változó; de többnyire hosszú, vagy a *h* betűnek gyenge leheletét is felveszi: *ah! ah! hah! stb.*

3) Jelenti az egyes 3-dik személyt az igéknél, vagy annak birtokát a vastag hangú neveknél (l. *Ő.*), de ezt nem mint eredeti, hanem az *ő*-ből hangrendesen elváltozotttag: *ad-a, adt-a, adni-a*; 's a' neveknél: *kálapag-a, tor-a, vár-a*. Az illy ragozatokban: *ad-j-a, hi-v-a, ro-v-a, kalap-j-a, munká-j-a, ha-v-a, sa-v-a, a' j és v* segédbetűk.

Néha pedig, szükségtelenül, hihetőleg a' késedelmes nyelv' hibájából, a' szavak' végéhez ragasztatik: *máj-a, zúz-a, tors-a, máj, zúz, tors* helyett. Illyenkor, mint-hogy értelmet nem változtat, el is hagyathatik.

V é g.

Vég, fn. -et; jelent 1) határt időben és térben: világ' vége, bot' vége, vége az életnek. 2) Jelenti Magyarország' határvidékét s a' határőrzőket egyszersmind:

Vitézek! mi lehet

A' kerek föld felett

Szebb dolog a' végeknél. (Balassa).

3) Rőfös portékákban valamely egészet, mint: *vég vászon, vég gyolcs, vég posztó.*

Származékai: *véges, végetlen, végső, végez, végezet, véghetetlen stb.* (Ezek külön ismét, mint a' czikk-szó, kidolgozandók).

Összetételei: *Végbél*, l. *Bél.*

Vég hely, l. *Hely.*

Vég szó, l. *Szó.*

Faluvég, hidvég (itt kidolgozandók).

B á t o r.

Bátor, *-ort* vagy *bát-r-at*; t. *bát-r-ak*, hasonl. *-orabb* vagy *bát-rabb*. Jelent 1) maga erejében, tehetségében bizót, merészet, harczban 's veszélyekben. Illy értelemben lett tiszteletneve Opusnak, ki Salamon 's László királyok alatt híres bajnok volt. 2. Veszedelemtől mentet, 's rokon értelmű a' *ment*, *mentes*, *biztos* szavakkal; de ekkor inkább a *bátorságos* használtatik. 3) *Bátor*, kötőszó gyanánt használtatik ezek helyett: *noha*, *bár*, *ámbar*, *jóllehet*. Szokásban van leginkább a' régieknél, 's ráhagyást, megengedést, 's megnyugvást jelent; mondatik *ám-mal* is: *ám-bátor*. A' híres Bátoriak' nemzetsége 's több helységek emlékeztetnek ezen szó' régiségére.

Származékai: bátran, bátrul, bátorít, bátorítás, bátorság, bátorságos, bátortalan, bátortalanság, stb.

É n.

Én, személyes nm. szenvedő eset: *éngem*, *éngemet*, melly Dunán túl 's Erdélyben divatozik; helyette *engem*, *engemet* van szokásban, mi talán az *én-em-et*-ből változott el, hol az *én* egyszer épen, utóbb elváltozott alakban (em) 's szenvedő raggal (et) toldva jelenik meg; a' g betűt az erősebb kiejtés adhatta hozzá. (L. Beh; beg édes, beh édes helyett). E' névmás hiányos, több esetei nincsenek; de elváltozott alakban: em (öm, am, om) a' név- és igeragozásban többször megjelenik. I. Em. Hibázó eseteit a' ragoktól kölcsönözi, holott elváltozott alakban végül jelenik meg, nek-em, től-em, vel-em, ról-am stb. Mondatik: én-nek-em, én-től-em stb. mi nyomosításul használtatik. Többsét I. Mi, mink.

Nyelvtudományilag jelentí az egyes első személyt, különben pedig mindenki magát, saját személyét nevezi *én-nek*, mellyhez teste, lelke érzékei 's tehetségeinek munkálatai tartoznak közvetlenül, ellentétben a' tárgyakkal, mellyek az érzéket 's tehetséget mozgásba hozzák.

Kant az eszmélet' (öntudat') eszméletének nevezte az ént; Fichte ellenben az eszméletet az én' eredményének tartá, 's így az én-t valami felsőbbnek: alanynak, melly mindennek alapja 's kútfeje; 's a' nem-én maga (a' mi másoknál tárgy) nem egyéb szerinte, mint az énnel ellentéte, 's az én' munkásságának eredménye.

A keleti nyelvekben ugyanazt jelentik a rokon hangu *ani* (zsidó), *ana* (arab), az aram *eno*, és *ana* szavak 's a' finn *én*, melly az egyes' első személyeiben fordul elő.

Származéka: enyém, enyéim.

Nek.

Nek, névrag, birtokító és tulajdonító jelentéssel bír

1) Mint birtokító megfelel a' deák genitivusnak, 's ekkor a' *nekkel* ragasztatott szó olly viszonyban áll egy mássikkal, mint birtokos a' birtokkal, 's a' birtokszó rendesen közvetetlen a' *nek* ragu szót kíséri vagy előzi; de változatosság' kedvéért, kivált költői nyelvben több szavak, sőt egész mondás is, jöhetnek közbe: A' jó fiú *atyjának haragját* nem ingerli; vagy a' jó fiú *atyjának* nem ingerli *haragját*; a' jó fiú *atyjának*, ha oka volna is az ellenmondásra, nem ingerli *haragját*.

A' birtokító *nek*, ki is hagyathatik: *harangnak lába*, vagy *harang' lába*; hiányjellel némellyeknél, másoknál a' nélkül. Kivételt tesznek az érintett közbenvetések: a' hazának minden hazafi kívánja virágzását, nem mondhatnók: a' haza' minden hazafi kívánja virágzását. Az illető melléknemek' közbejövetele nem gátolja a' *nek* kihagyását: a hazának minden fiai, vagy a haza' minden fiai.

A' birtokszó *nek* után a' harmadik személynek birtokragait veszi fel, és ugyan a' mint egy vagy több a' birtokos, úgy a' ragoknak is vagy egy vagy több birtokuaknak kell lenni: *embernek élete*, *embereknek életök*; melly törvénytől azonban a' nyelvünkben uralkodó gazdálkodás, a' szebb hangzás, de a' köz szokás is eltérni szabadságot adván, így mondhatni: *embereknek élete*, v. *emberek' élete*.

A' független névhatározók is: előtt, mellett, megett, alatt, felé, hozzá stb. fölveszik a' birtokító *nek* után a' birtokragot, de mihelyt a' *nek* elhagyatott, ezek is elvesztik ragaikat: *a' háznak előtte*, a' ház előtt.

A' birtokszó, elébe is tétethetik a' *nek* ragos szónak; de illy esetben a' *nek*-et nem lehet kihagyni: nem mondhatni tehát: gyümölcse kertem', kertemnek helyett.

2) Mint tulajdonító megfelel a' *nek* a' deák dativusnak, 's felvevén a' birtokragokat, az egyes és többes szám' mind a' három személyeinek tulajdonító esetévé válik:

nek-em   nek-ünk

nek-ed   nek-tek

nek-í(ie)   nek-ik(iök)

Mondatik nyujtva is: *nekem* stb. Nyomosítóul felveszi a' személyes névmásokat elül is: én-nekem, te-neked stb.

A' *nek* hajdan nem változva állott a' vastag hangúak után is: pokol-nek, halál-nek, Tuhutum-nek; de a' szó-kás *nak*-ra változtatta: pokolnak, halálnak, {Tuhutumnak.

T ő l.

Től, névrág, fölveszi az egy birtokú személyragokat:

től-em   től-ünk

től-ed   től-etek

től-e   től-ök

A' mély hangúak után *től*-ra változik: kár-tól. A' rövid hangzó (az i, u, ü-t kivéve) előtte hosszuvá lesz: eke, ekétől.

A' szót, mellyhez ragasztatik, az eredés' tövévé, vagy a' megindulás', eltávozás' pontjává teszi, vagy is olly határvonallá, honnan valaminek eredése, távozása vagy távolsága méretik, p. o. mindnyájan Ádámtól eredünk. Buda Pesttől 200 ölnyre van. Illy értelemben módosítja továbbá mind azon szavak' jelentését, honnan jónak vagy rosznak eredését várjuk vagy rettegjük, p. o. Istentől jót várni. Félni a' haláltól. — Használtatik a' *miatt* helyett is! p. o. nem alhatik a' fájdalomtól = fájdalom miatt; nem lát a' szemétől = szeme miatt; sok fától (fa miatt) az erdőt.

Rokon értelmű a' *ből* és *ról* ragokkal, tőlök annyiban elhajló, hogy amaz a' kútfő, emez az alap' eszméjét kapcsolja a' nevek' értelméhez, a' *től* pedig inkább az általános és kül vonaloknál marad.

Összetettnek látszik a *ta* (honnan to-va 's tá-vol ered-nek) vagy *tő*, és *el* részecskékből, melly szinte távozást jelent: *ta-el* = *től*, mint ha mondanók: tova- *el*.

Mér.

Mér, cs. mér-sz. — mér-t. Jelenti 1) meghatározását a' távolságnak és aránynak térben, 2) időben: ahhoz méri az időt; 3) meghatározását a' mennyiségnek, 's ekkor *vel* ragot kíván, p. o. itczével mérni a' bort, sert stb; 4) a' súlynak: mérni valamelly testet, hány font, mázsa stb; 5) árnak, bizonyos mennyiség vagy súly szerint valamit árulni, p. o. sert, bort mérni; 6) -hoz mérni, jelent: valamelly személyt vagy tárgyat máshoz hasonlítani vagy szabni.

Származékai: mérleg, mérnök, mérsék, mérsékel, mérséklet, mérték, mértéklet, mértékletes, mértékletlen, mértéktelen.

Összetételei: bemér, felmér, kimér, megmér, összemér (vel) stb.

Fu t.

Fut, k. fut-sz. fut-ott; *futtam* tájdivat a' szokottabb *futottam* helyett. Jelenti 1) embernek vagy állatnak a' rendes lépésnél gyorsabb, erőszakosabb haladását; gyorsabb 's nem olly általános mint a' járás, kevesb a' rohanásnál, egy értelműnek vehetni a' szaladással; 2) híg testnek mederből, de sajátabbúl, edényből kiömlését, p. o. fut a' leves stb.

Használtatik cselekvőleg is: versenyt fut = versenyez, pályát fut = pályáz, 's mind két esetben *vel* ragu szót kíván.

Származékai: futamik, futamat, futamatnyi; futamodás; futás; futó, futós; futtat, futtatás stb.

Összetételei: elmefuttatás; kengyelfutó; lófuttatás; befut; elfut, kifut, megfut, k. és cs; megfutamodik.

Romlik.

Romlik, romol, k. romlom, romlol, romlunk, romlotok, romlanak; vagy: romolok (szokatlan), romolsz, romolunk, romoltok, romolnak; mult 3-d személy: romlott, vagy romolt.

Jelenti 1) valamelly testnek bontakozását, pusztulását, aljasodását; 2) jelent szellemi, vagy erkölcsi megfogyatkozást, aljasodást: romlik a' nép, a' szív.

Ered e' szóból: *rom*; hozzá járul az *el* szóképző 's esz hangváltozással *rom-ol*; ehez járulván az *ik*, lesz összehúzva *romlik*.

Származékai: romladék, romladékony; romladozik; romlékony; romlott, romlottság.

Összetételei: elromlik, leromlik, megromlik, össze-romlik.

Vesz.

Vesz, hiányos és rendhagyó cs. valamelly dolognak elfoglalását, vagy, általvíve, áron szerzését jelenti. Csak jelentő mód' jelen ideje van: *veszek*, *veszesz* stb; egyéb módjait 's időit a' *vē* gyökből veszi *v* közbevetésével vagy a' nélkül, *ve-v-ém*, *ve-end* stb.

2) A' parancsoló mód' 2-dik sz. *végý*, melly vonatlanul szokottabb a' többi személyekben.

3) Jövő idő: *ve-end*. 4) mult idő: *vett*. 5) a' részeltetők: *vevő*, *v* nélkül *veő*, honnan hihetőleg a' *vő* származott, továbbá: *vé-ve*, *vé-vén* vagy *ve-vén*, *ve-endő* részeltetők.

Megtoldatván a' *vē* gyökér *ön* 3-d. személyű névmással lesz: *veön*, vagy összehúzva: *vön*, innen ragasztatik

1) kapes, mód, fél mult 3-d. sz. *venne*. 2) Határt. mód *venni*.

Névszármazékai: *ve-vés*, *cselekvő fn*; *ve-vet*, *szenvedő fn*. a' mi *v* nélkül 's összehúзва használtatik: *ve-et*, *vét* vagy *vét-el*; innen *hus-vét*, *részvét* vagy *vétel*.

Igeszármazékai: *vehet*, *cs. h. ige*, összeállva *ve* és *hat* igékből.

Veveget, *veddegel*, *gyakorlatos cs.*

Ve-tet, *vétet*, *miveltető ige*.

Vetet-ik, vagy *vétetik*, *szenvedő ige*; ezek is egyesesen a' *ve* gyökből származnak, a' *cselekedtetést* jelentő *tet* igeképző által.

Kivül.

Kivül, *ih*, és *nh*. Mint névhatározó *on* ragú szavak után tétetik, *p. o. házon kívül*. Mint *ih*. folyeszi az egy birtokú személyragokat:

kivül-em

kivül-ünk

kivül-ed

kivül-etek

kivül-e

kivül-ök

Értelmét csak ellentétben lehet meghatározni: a' mi valamely lénynek vagy eszmének határai között van, az *belül*, a' mi pedig azokon túl, annak körétől elválasztva van, az *kivül* mondatik lenni. Ellentéte a' *belül-nek*. Megfelel e' kérdésre: *hol?*

Össze van téve a' *ki ih.* és az *ül* szóképzőből: a' *v* segédbetű. Mondatik rövidítve *kül-nek* is. 'S ekkor a' *nélkül* (hajdan *nál-kül*)-nek alkotó részét teszi, 's jobbra csak ez összetételben használtatik.

Kül, *l. kívül*.

Is.

Is, *ksz.* önállólag nem használtatik; összeköttetésben mind egyes szavaknál, mind egész mondasoknál az előre bocsátottnak növekedését, gyarapodását, folytatását jelenti.

1) Egyes szavaknál többnyire *és* helyett áll, csakhogy nem olly szorosan köt mint az, különösen pedig, midőn mindenik kapcsolandó szó után *is* következik, inkább folytató ereje van, mint kötő: *Salamon bölcs is volt*, *dús is*,

hatalmas *is*. Viszonybanj ezen kötszókka: *nemcsak*, *valamint* stb az ezeknek megfelelő: *hanem*, *de*, *úgy*, *szinte*, kötszókat kíséri: a' tanulás *nemcsak* hasznos, *de* szükséges *is*. Az ember *valamint* igen jó, *úgy* igen rossz *is* lehet. Midőn az *is* valamelly elkülönözött mondásban áll, gondolat előre valamit, a' mi mondva nincs: A' fiatal *is* meghalhat, 's ekkor *és*-sel nem lehet fölváltani.

2) Használtatik egész mondások' kapcsolására, akár megegyező, akár ellenkező értelműek; 's mindenütt megtartja folytató, nyomasító vagy nagyító erejét. Különösen nagyító erővel bír *a)* gúnyoló mondásokban: Van *is* mit kérkedni az ősök' nagyságával; *b)* kárhoztatást, neheztelést, megvetést, fenyegetést, pironogatást, vagy biztatást jelentőkben, szóval mind azokban, hol az indulatoskodás kitörni készül: Vesszen *is* el, a' ki hazájának nem él. El *is* vesz az, kinek veszett nevét költik. Jókor *is* jön segédsereg az ütközet után.

Midőn az *is* a' *nem* vagy *ne* tagadó szókkal egy mondásban van, gyakran *sem*-mel és *se*-vel cseréltethetik: *Nem* gyűlöljük ellenségeinket *is*, és *ne* gyűlöljük ellenségeinket *is*; ellenségeinket *sem* gyűlöljük, ellenségeinket *se* gyűlöljük.

Igen sok függ a' helytől, melyet ezen kötszó a' mondatban elfoglal, 's fő törvénye, hogy közvetlen azon szó után álljon, mellyhez egyenesen tartozik, 's mellyet pótolólag, folytatólag vagy nyomasítólag kapcsol a' többihez; ha pedig az egész mondás' nyomasítására kell szolgálnia, a' vég személyes ígét kíséri. Az *is*-nek ezen törvény szerint elhelyezése ugyanazon mondást más meg más értelművé teszi; mást jelent p. o. a' sok csep nyomot hágy a' kövön *is*: mást: a' sok csep *is* nyomot hágy a' kövön; 's végre mást: a' sok csep nyomot *is* hágy kövön. Azonban ezt minden magyar szónál szabályul vehetni.

Az összetett igéknél, ha az értelem úgy kívánja, közbe vettethetik: a' kerék föl *is* fordul, alá *is*; de az értelem' nyomasítása úgy hozván magával, az összetett igéknél is utóltétetik: a' láncz ha fölveszik *is* sír, ha leteszik *is* sír.

Összetétel: is-mét, az is-még-ből huzatott össze 's változott el; olvastatik: esmég, esmét is. Ebből: ismétel stb.

Jaj.

Jaj, jajh, isz. főnév gyanánt is használtathatik. *Jaj-t*, *jaj-ok*. Kínnak, fájdalomnak kitörése; jelenti az attóli félelmet, megijjedést is.

Származékai: *jajdúl*, *jajgat*; szokatlanabbak: *jajog*, *jajong*.

Összetételei: *jajveszékel*, *jajkóró*. stb.

